
РОЗВИТОК ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

УДК 502.45

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2021.eco.2-35.22>

АНАЛІЗ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ТА ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Мельник В.В.

Державний університет «Житомирська політехніка»
вул. Чуднівська, 103, 10005, м. Житомир
org_vvm@ztu.edu.ua

Оголошення та розвиток територій та об'єктів природно-заповідного фонду є необхідною та базовою умовою сталого розвитку країни. Заповідні території мають наукову, естетичну, рекреаційну, виховну та освітню цінність, і створюються з метою збереження рослинного та тваринного різноманіття та природних ландшафтів.

Природно-заповідний фонд України (станом на 01.01.2020 р.) представлений – 8512 об'єктами, площа яких становить – 4,418 млн га. Найбільш поширеними категоріями заповідних територій є заказники (39,4%) та пам'ятки природи (41,27%), а частка інших становить – 19,33%, де парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та заповідні урочища становлять 16,26%. Площа природоохоронних територій та об'єктів загальнодержавного значення в 1,4 рази більша, ніж площа таких об'єктів місцевого значення. Встановлено, що за аналізований період з 2011 по 2019 рр. найбільше зростання кількості природоохоронних територій відбулося в Донецькій, Тернопільській та Івано-Франківській областях (61, 58 та 53 об'єкти відповідно). Тоді як в м. Севастополь, Херсонській, Одеській, Рівненській та Харківській областях за даний період разом було створено лише 21 заповідну територію. Сучасний показник заповідності для України складає 6,77% та суттєво коливається по території країни. Так, цей показник найвищий у м. Севастополь (30,37%) та найменший у Вінницькій області (2,27%).

Житомирська область (станом на 01.01.2021 р.) представлена шістьма категоріями (242 об'єкти), загальною площею 0,1382 млн га, показник заповідності в 1,5 разів менший порівняно з даним показником по всій території України. Основна частина природно-заповідного фонду Житомирщини розміщена на території лісогосподарських підприємств Житомирського обласного управління лісового та мисливського господарства. Для природно-заповідного фонду Житомирщини важливе значення мають водно-болотні угіддя, які розташовуються в межах Поліського заповідника. Впродовж 2021 року в Житомирській області планують створити п'ять нових природоохоронних територій. *Ключові слова:* природно-заповідний фонд, Житомирська область, природоохоронні території та об'єкти, показник заповідання.

Analysis of the nature reserve fund of Ukraine and Zhytomyr region. Melnyk V.

The declaration and development of territories and objects of the nature reserve fund is a necessary and basic condition for the sustainable development of the country. Protected areas have scientific, aesthetic, recreational, disciplinary and educational value which created to preserve plant and animal diversity and natural landscapes.

The nature reserve fund of Ukraine (as of 01.01.2020) is represented by 8512 objects, the area of which is 4.418 million hectares. The most common categories of protected areas are reserves (39.4%) and natural monuments (41.27%), and the share of others is – 19.33%, where parks, monuments of landscape art and protected areas are 16.26%. The area of protected territories and objects of national value in 1.4 times greater than the area of facilities of local importance. It is established that during the analyzed period from 2011 to 2019, the largest increase in the number of protected areas occurred in Donetsk, Ternopil and Ivano-Frankivsk regions (61, 58 and 53 sites, respectively). While in the city of Sevastopol, Kherson, Odessa, Rivne and Kharkiv regions during this period, only 21 protected areas were created. The current nature reserve rate for Ukraine is 6.77% and varies significantly across the country. Thus, this indicator is the highest in Sevastopol (30.37%) and the lowest in Vinnytsia region (2.27%).

Zhytomyr region (as of January 1, 2021) is represented by six categories (242 objects), with a total area of 0.1382 million hectares, the nature reserve rate is 1.5 times lower compared to this indicator throughout Ukraine. The main part of the nature reserve fund of Zhytomyr region is located on the territory of forestry enterprises of Zhytomyr Regional Department of Forestry and Hunting. Wetlands, which are located within the Polissya Reserve, are important for the nature reserve fund of Zhytomyr Region. Five new protected areas are planned to be created in Zhytomyr region in 2021. *Key words:* nature reserve fund, Zhytomyr region, nature protection territories and objects, nature reserve rate.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток науки і техніки в XXI столітті ускладнив взаємовідносини суспільства з природою. В процесі своєї господарської діяльності людина здатна впливати на хід природних процесів, нерационально використовувати природні ресурси та забруднювати довкілля. В таких

умовах об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ) набувають важливого значення щодо охорони, відтворення природних ландшафтів та біологічного різноманіття, а також щодо збереження природних, історичних та культурних комплексів. Природоохоронні території створюють необхідні умови щодо змен-

шення негативного впливу господарської діяльності на біологічні об'єкти, сприяють підтриманню природних механізмів взаємодії між біологічними видами та середовищем їх існування. Протягом останніх років істотно знизилися темпи збільшення загальної площі ПЗФ. Крім того, дуже часто зустрічаються випадки нецільового використання, недотримуються режими охорони та відтворення територій та об'єктів ПЗФ. Саме тому здійснення сучасної оцінки розподілу природоохоронних об'єктів і територій України та Житомирської області є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми збереження та відтворення ландшафтного різноманіття, аналіз історичних етапів становлення заповідної справи, дослідження різних класифікацій територій ПЗФ, особливості формування та розвитку заповідних територій розглядалися в працях М.Д. Гродзинського [1–3], В.М. Пащенко [4], Т.Л. Андрієнко [5], Я. Мовчана [6], С.Ю. Поповича [7; 8], О.В. Мірошніченка [9], А.І. Черемнова [10], Б.М. Гірного [11], О.В. Мудрака [12], О. Василюка [13] та багатьох інших. На території Житомирської області питання формування мережі природно-заповідного фонду висвітлено у публікаціях О.О. Орлова [14–17], С.П. Сіренького [15; 16], С.М. Жили [17], Т.Л. Андрієнко [18], В.І. Ткачука [19].

Останніми роками все більше дослідників [20–22] приділяють увагу можливостям запровадження та застосування геоінформаційних систем для забезпечення проєктування, створення, функціонування та картографування природоохоронних територій.

Проте під час здійснення таких робіт виникає ряд труднощів. Насамперед це відсутність сучасних інформативних даних про стан ПЗФ та офіційних веб-сторінок ПЗФ регіону (областей, районів, міст), а також недостатнє фінансування. Особливої уваги заслуговують роботи [23–25], в яких досліджено головні причини погіршення територій природно-заповідного фонду в межах міст та визначено основні причини деградації ландшафтів в умовах урбаністичних впливів.

Одним з головних напрямів екологічної політики України є розвиток заповідних територій. Так, відповідно до загальнодержавної концепції про розвиток заповідної справи на період до 2020 року [26] передбачалося вдосконалення управління всіма територіями та об'єктами ПЗФ, збільшення площі заповідних територій до 10%, прискорення формування національної екологічної мережі, здійснення комплексних наукових досліджень та забезпечення раціонального природокористування. Проте основну частину завдань даної концепції не було реалізовано.

Попри вагомні наукові результати щодо розвитку та використання природно-заповідних територій, питання оптимізації природоохоронних територій України та Житомирської області потребують удосконалення.

Мета дослідження полягає у вивченні сучасного розподілу об'єктів і територій ПЗФ України та Житомирської області. Об'єктом досліджень є процеси формування та розвитку ПЗФ України та Житомирської області. Предмет досліджень – це

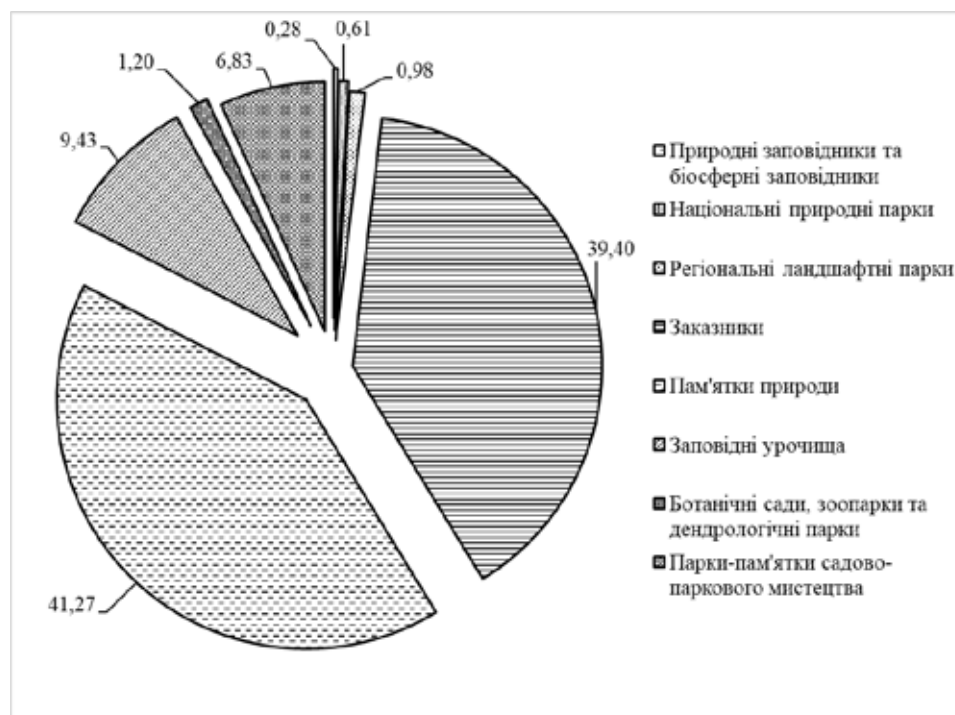

Рис. 1. Структура природно-заповідного фонду України

Джерело: розраховано на основі даних [27]

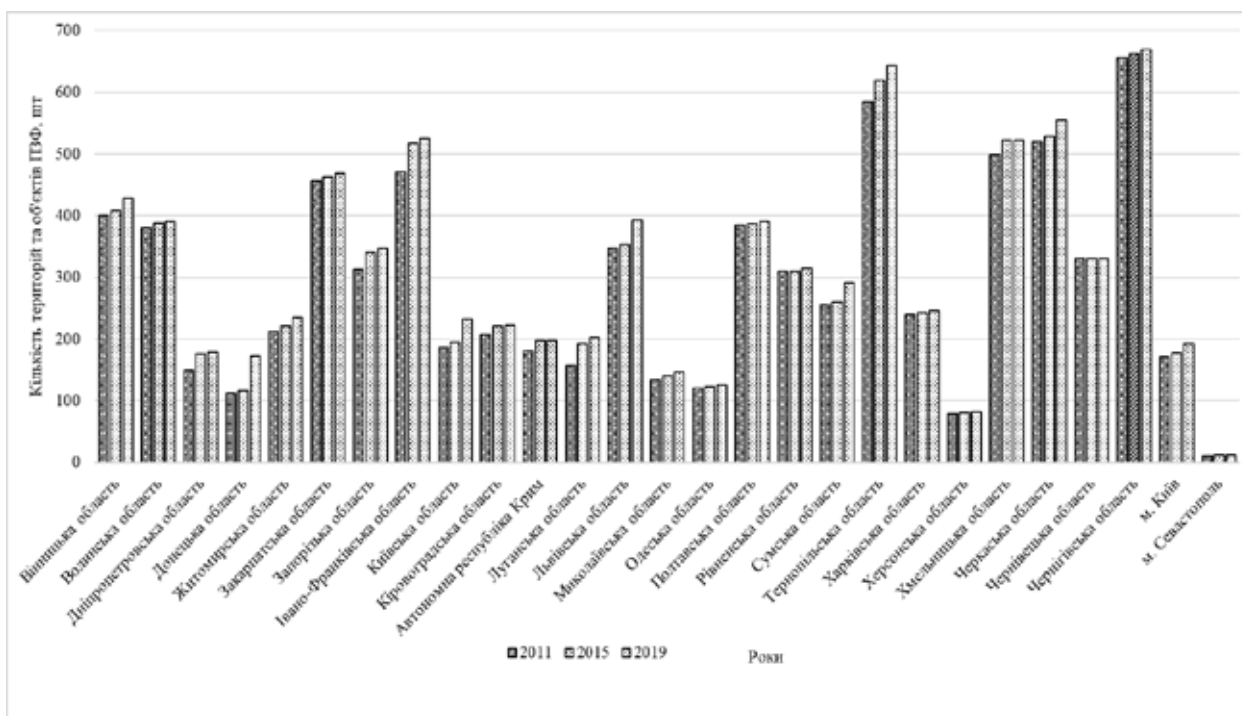

Рис. 2. Динаміка кількості об'єктів природно-заповідного фонду в розрізі адміністративно-територіальних одиниць України 2011–2019 рр.

Джерело: побудовано автором на основі даних [27]

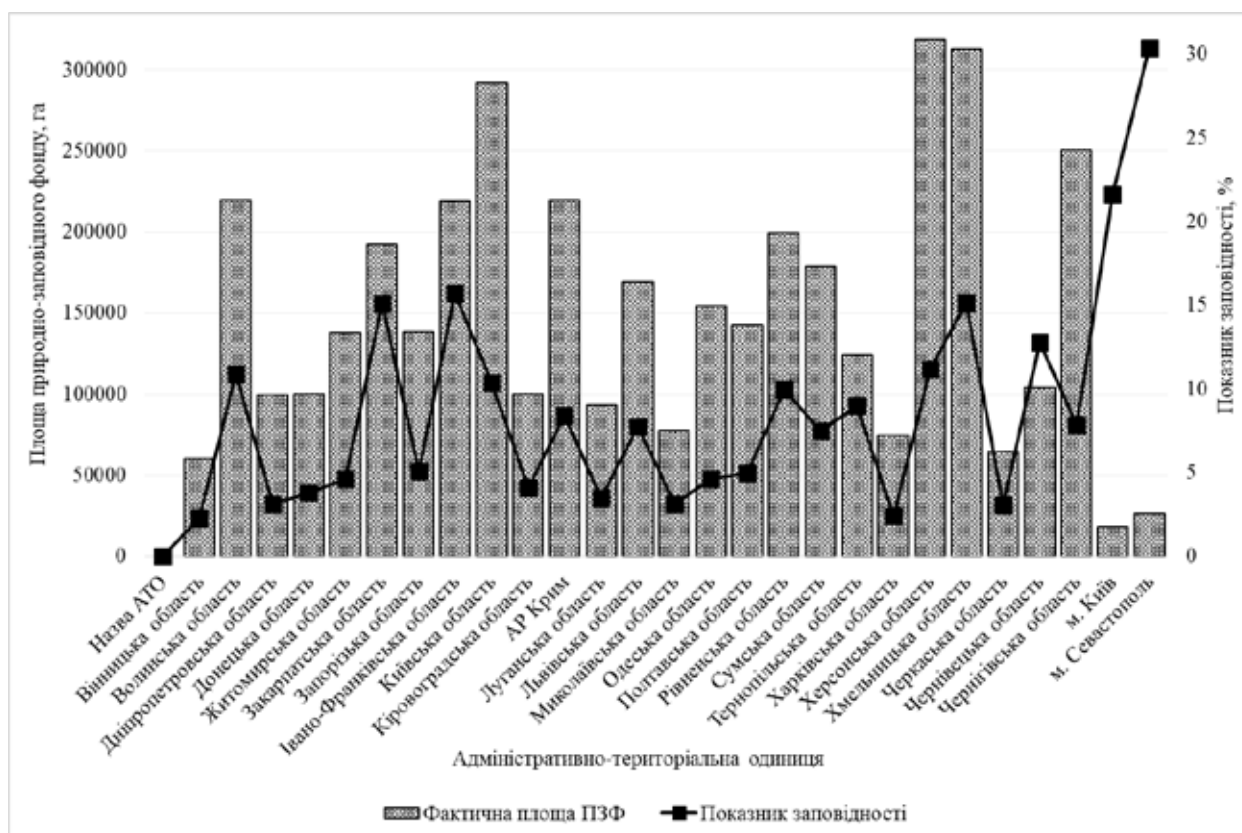

Рис. 3. Розподіл територій природно-заповідного фонду адміністративно-територіальних одиниць України за площею та показником заповідності

Джерело: розраховано на основі даних [27]

сукупність теоретичних та методичних питань з поліпшення ПЗФ України та Житомирської області.

Новизна отриманих матеріалів полягає в тому, що проаналізовано сучасний розподіл об'єктів та територій ПЗФ в Україні та Житомирській області. Результати дослідження можуть бути використані для вивчення закономірностей розвитку та пошуку шляхів раціонального використання, охорони та створення об'єктів та територій ПЗФ.

Методика досліджень. Дослідження проводилися шляхом збирання інформації з екологічних паспортів щодо виявлення об'єктів природно-заповідного фонду України та Житомирської області, опрацюванні літературних джерел та інтернет-ресурсів.

Вклад основного матеріалу. Відповідно до матеріалів державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ України [27] станом на 01.01.2020 р. в Україні є 8 512 га територій та об'єктів загальною площею 4,418 млн га. Показник заповідності України становить 6,77%, тоді як частка земель ПЗФ більшості Європейських країн коливається від 10 до 25%.

Аналіз розподілу об'єктів за категоріями ПЗФ свідчить, що найбільш поширеними на території України є заказники та пам'ятки природи (рис. 1). Їх частка становить 80,67%, а на інші категорії, відповідно, припадає лише 19,33%. Біосферні та природні заповідники, які є найвищою категорією щодо збереження та відтворення природних комплексів, займають лише 0,28%.

Темпи створення нових заповідних об'єктів в Україні впродовж аналізованого періоду (2011–2019 рр.) характеризуються неоднорідністю (рис. 2). Так, у 2011 році кількість заповідних територій становила – 7 869 шт., а вже в 2015 році їх стало на 315 шт. більше, а в 2019 році їх стало на 643 шт. більше порівняно з 2011 роком. Аналіз створення нових територій ПЗФ у межах адміністративно-територіальних одиниць свідчить, що за досліджуваний період найбільше їх було оголошено в Донецькій, Тернопільській та Івано-Франківській областях (від 53 до 61 шт.), а найменше – в м. Севастополь, Херсонській та Одеській області (від 1 до 5 шт.). Впродовж 2011–2019 років у Чернівецькій області не було створено жодної природоохоронної території. Крім того, в Закарпатській області в 2013 році було скасовано статус 23 заповідних об'єктів. Максимальна кількість створення нових територій ПЗФ припадає на 2012 рік (159 шт.) та 2016 рік (212 шт.), а протягом 2017 та 2018 років створення заповідних територій призупинилося.

Території та об'єкти ПЗФ по території України розміщуються нерівномірно (рис. 3). Так, можна виділити чотири області з найбільшою площею заповідності – Херсонська, Хмельницька, Київська та Чернігівська (площа ПЗФ відповідно становить – 318 695 га, 312 579 га, 292 208 га та 250 537 га). Найменші площі заповідання знаходяться в м. Севастополь та м. Київ (26 241 та 18 092 га). Проте під час дослідження показник заповідності встановлено, що

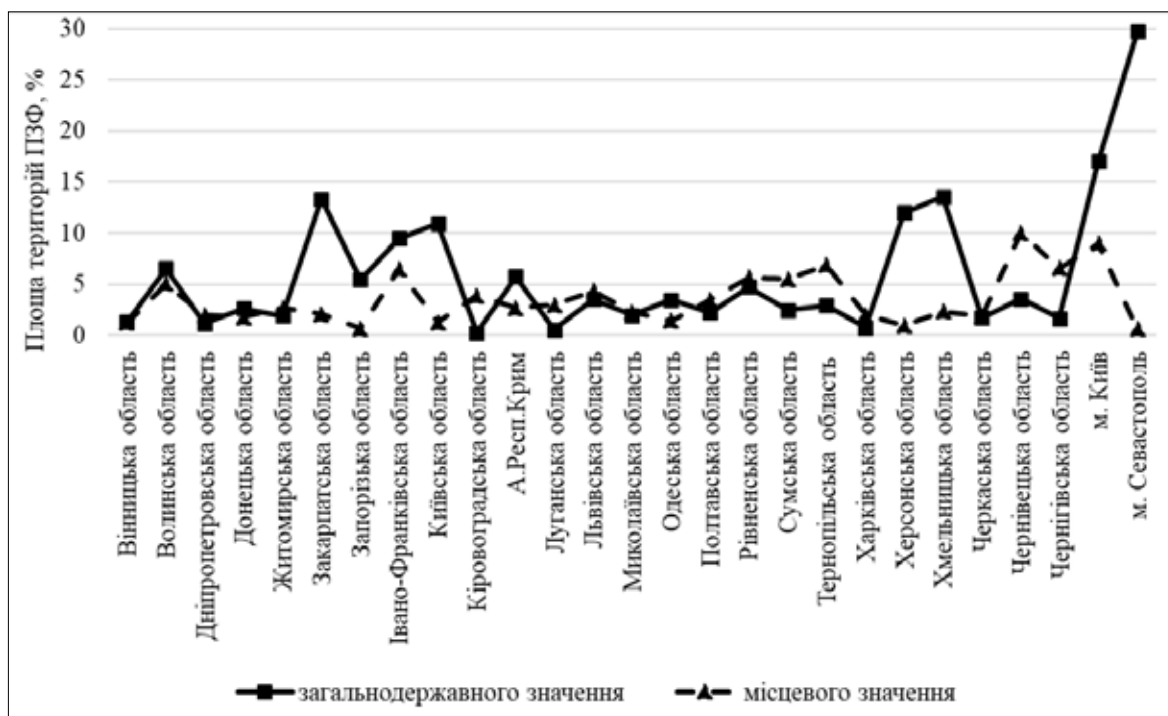

Рис. 4. Розподіл територій природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення в межах адміністративно-територіальних одиниць, %

Джерело: розраховано на основі даних [27]

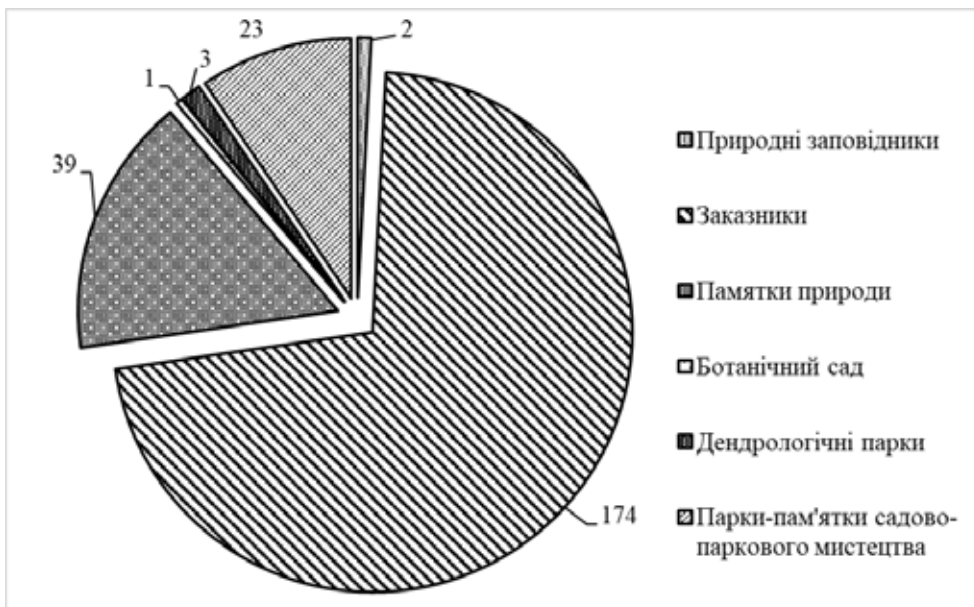

Рис. 5. Структура природно-заповідного фонду Житомирської області

Джерело: власні дослідження

в м. Севастополь та м. Київ цей показник найвищий та становить 30,37% та 21,64% відповідно. Крім того, високі показники заповідності (понад 15%) зустрічаються в Івано-Франківській, Хмельницькій та Закарпатській областях. Найменший відсоток

заповідності (до 2,5%) відмічено у Вінницькій та Харківській областях.

Загальний відсоток площі територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення становить – 58,06%, а місцевого – 41,94%. Території

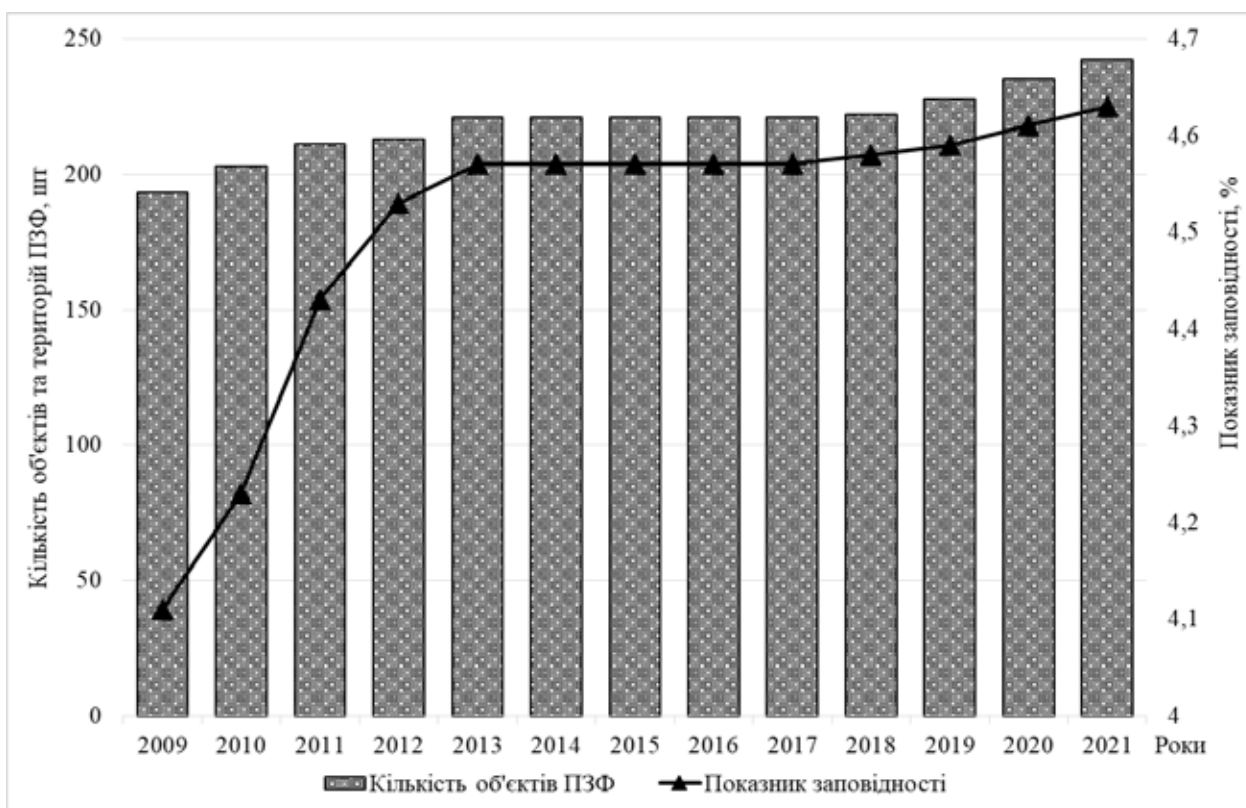

Рис. 6. Динаміка кількості територій та об'єктів природно-заповідного фонду Житомирської області, 2009–2021 рр.

Джерело: власні дослідження

та об'єкти ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення по території України характеризуються неоднаковим розташуванням (рис. 4). Так, відсоток територій ПЗФ загальнодержавного значення найвищий у м. Київ та м. Севастополь (17,06% та 29,73% відповідно), а також в Хмельницькій, Закарпатській та Херсонській області (13,57%, 13,36% та 11,99%). Аналіз територій ПЗФ місцевого значення в межах адміністративно-територіальних одиниць свідчить, що їх максимальна кількість зосереджена в Чернівецькій області та м. Київ (10,04% та 9,0% відповідно), а мінімальна – в м. Севастополь (0,64%).

Мережа природно-заповідного фонду Житомирської області станом на 01.01.2021 року включає 242 об'єкти загальною площею 138 213,16 га. Із загальної кількості заповідних територій 20 мають загальнодержавне значення, а 222 – місцеве. ПЗФ області представлений 6 категоріями (рис. 5), серед них: природні заповідники, заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки, парки пам'ятки садово-паркового мистецтва та ботанічний сад. Показник заповідності для Житомирської області становить – 4,63%. Розподіл об'єктів за категоріями ПЗФ Житомирщини свідчить, що найбільш представленою є категорія заказників, їх площа становить 62,72% від загальної площі заповідних територій області. Попри те, що категорія «природні заповідники» представлена лише двома об'єктами, їх площа становить 36,86%, а площа інших категорій ПЗФ не перевищує 0,39%. Значну частину природно-заповідного фонду Житомирщини становлять території та об'єкти, що розміщені на землях лісогосподарських підприємств Житомирського обласного управління лісового та мисливського господарства – 68,3% від загальної кількості.

Впродовж 2009–2021 років на території Житомирської області (рис. 6) було створено 49 об'єктів ПЗФ. Створення природоохоронних об'єктів можна розділити на два періоди: з 2009–2013 рр. та з 2018–2021 рр. У вищезазначені періоди створення об'єктів ПЗФ характеризується майже однаковою кількістю, проте в перший період було в 1,3 рази більше створено порівняно з другим періодом. З усієї сукупності створених об'єктів за

даний період були створені лише заказники (47 шт.) та пам'ятки природи (2 шт.) місцевого значення.

Важливе значення для ПЗФ Житомирської області мають водно-болотні угіддя, які знаходяться у межах природоохоронної території – Поліського заповідника. Такі «Поліські болота» є типовими водно-болотними комплексами, які належать до найбільш заболочених регіонів Європи, а їх площа становить 2 145 га. На цих територіях дозволяється здійснювати лише наукові дослідження та природоохоронні заходи.

У Житомирській області впродовж 2021 року хочуть створити декілька нових природоохоронних об'єктів [28] загальною площею 440,6 га та збільшити межі існуючих на 399 га. Проекти щодо створення об'єктів ПЗФ розглядалися на сесії Житомирської обласної ради 24 лютого 2021 року. Розробником проєктів є управління екології та природних ресурсів Житомирської облдержадміністрації, які мають на меті створити по одному ландшафтному та ботанічному заказнику, три пам'ятки природи та розширити межі вже двох існуючих ландшафтних заказників.

Головні висновки. Дослідженнями встановлено, що сучасна кількість території та об'єктів ПЗФ України становить 8 512 га, а для Житомирської області – 242 га. Природоохоронні об'єкти нерівномірно розподіляються по території України. Так, найбільша фактична площа заповідних територій відмічена в Херсонській та Хмельницькій області, а найменша в м. Київ та м. Севастополь. Показник заповідності для Житомирської області та України відповідно становить 4,61% та 6,77% і вважати його за задовільний неможна. В Європейських країнах показник заповідності коливається від 10 до 25%, а для нашої держави характерне відставання темпів розвитку природно-заповідного фонду від раніше затверджених показників у нормативних документах. Тому питанню створення та збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду необхідно приділяти все більше уваги, з максимальним залученням державних і місцевих органів влади, і лише комплексне вирішення всіх екологічних, економічних, технічних та законодавчих проблем в заповідній справі сприятиме вдосконаленню природно-заповідного фонду нашої країни.

Література

1. Гродзинський М.Д. Різноманіття ландшафтних різноманіть. Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя: *Збірник наукових праць*. Київ, 1999. С. 50–56.
2. Гродзинський Д.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р., Черевченко Т.М. та ін. Проблеми збереження та відновлення біорізноманіття в Україні. Київ: Академперіодика, 2001. С. 104
3. Гродзинський М.Д., Шищенко П.Г. Збереження та відтворення ландшафтної різноманітності в контексті сталого розвитку. *Заповідна справа в Україні*. 1998. Т. 4. Вип. 1. С. 3–7.
4. Пашенко В.М. Ландшафтна різноманітність та її історичні трансформації. Проблеми ландшафтної різноманітності України. *Збірник наукових праць*. Київ, 2000. С. 28–33.
5. Андриєнко Т.Л., Клецов М.Л., Прядко О.І. Мережа регіональних ландшафтних парків України: наукові та організаційні основи створення. Київ: Інститут ботаніки НАН України, 1996. 55 с.
6. Устименко П., Попович С., Мовчан Я. Зелені раритети зони відчуження. Ойкумена. *Український екологічний вісник*. 1993. № 2. С. 22–24.

7. Попович С.Ю. Становлення та сучасний стан мережі природно-заповідного фонду степової зони України. *Заповідна справа в Україні*. 2012. Т. 18. Вип. 1–2. С. 4–11.
8. Попович С.Ю. Мережа природно-заповідного фонду Українського Полісся. *Заповідна справа*. 2016. Т. 22. Вип. 1. С. 42–47.
9. Мірошніченко О.В., Артамонов В.А. Інституційні проблеми створення та розвитку об'єктів природно-заповідного фонду України. Всеукраїнська екологічна ліга. Київ : АспектПоліграф. 2013. № 6. С. 5–8.
10. Черемнова А.І. До питання створення та охорони територій та об'єктів природнозаповідного фонду України. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Вип. 25. Одеса, 2005. С. 378–382.
11. Гірний Б.М. Сучасний стан і перспективи розвитку природно-заповідного фонду України. *Продуктивні сили і регіональна економіка*: зб. наук. пр. : У 2 ч. / РВПС України НАН України. Київ : РВПС України НАН України, 2004. Ч. 1. 245 с. С. 91–98.
12. Мудрак О.В. Історія розвитку заповідної справи на Поділлі. Актуальні питання біології, екології та хімії. *Електронне наукове фаховості видання Запорізького національного університету*. 2009. № 3. С. 77–89.
13. Василюк О. Функціональна класифікація територій природно-заповідного фонду України: історія формування та міжнародний аспект. *GEO&BIO*. 2019. Том 18. С. 3–20. doi: <https://doi.org/10.15407/gb1803>
14. Орлов О.О. Рідкісні та зникаючі види судинних рослин Житомирської області. Житомир : Вид-во «Волинь», ПП «Рута». 2005. 498 с.
15. Орлов О.О., Сіренський С.П., Подобайло А.В., Сесін В.А. Заповідна Житомирщина. Київ : Фітосоціоцентр. 2001. 196 с.
16. Орлов О.О., Сіренський С.П., Якушенко Д.М., Жижин М.П., Степаненко М.А., Тарасевич О.В. Природно-заповідний фонд Житомирської області : Довідник. За загальною редакцією О.О. Орлова. Житомир, Новоград-Волинський: Вид-во «НОВОГрад», 2015. 404 с.
17. Орлов О.О., Жила С.М. Житомирська область. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення. Київ : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації». 2009. С. 90–97.
18. Андриєнко Т.Л., Онищенко В.А. Поліський природний коридор. *Жива Україна*. 2006. №5–6, С. 1–2.
19. Ткачук В.І. Багаторічна динаміка природно-заповідного фонду на території лісогосподарських підприємств Житомирської області. *Лісівництво і агролісомеліорація*. 2007. Вип. 111. С. 235–241.
20. Пересадько В.А., Сінна О.І., Вяткін К.В., Бодня О.В. Геоінформаційне забезпечення природоохоронних територій. *Проблеми безперервної географічної освіти та картографії*: зб. наук. праць. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. Вип.15. С. 74–77.
21. Поливач К.А. Інформаційно-довідковий атлас природно-заповідного фонду регіону. *Український географічний журнал*. 2016. № 1 С.53–60. <https://doi.org/10.15407/ugz2016.01.053>
22. Кирилюк М.О. Картографування природно-заповідного фонду України: сучасний стан та перспективи. *Регіональні проблеми України*. 2019. С. 125–128.
23. Шищенко П.Г., Гавриленко О.П., Циганок Є.Ю. Заповідні території в умовах мегаполісу: дигресія та шляхи відновлення (на прикладі окремих природоохоронних територій Києва). *Український географічний журнал*. 2020. № 4. С. 49–56. <https://doi.org/10.15407/ugz2020.04.04>
24. Шищенко П. Г., Гавриленко О. П., Циганок Є. Ю. Екосистемна цінність Голосіївського лісу як міської природоохоронної території: причини і наслідки деградації. *Український географічний журнал*. 2019. № 4(108). С. 40–49. <https://doi.org/10.15407/ugz2019.04.040>
25. Тупісь С.П. Природоохоронні об'єкти в архітектурно-планувальній структурі м. Львова. Досвід та перспективи розвитку міст України: збірник наукових праць. *Охорона довкілля. Ландшафтна архітектура*. 2002. № 2. С. 273–278.
26. Концепція Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2006-%D1%80#Text> (звернення: 20.03.2021).
27. Території та об'єкти ПЗФ України. URL: <http://pzf.menr.gov.ua> (звернення: 30.03.2021).
28. У Житомирській області хочуть створити кілька об'єктів природно-заповідного фонду та розширити межі двох заказників. URL: https://www.zhitomir.info/news_198487.html (звернення: 02.04.2021).